

KARAÇAY-MALKAR TÜRKLERİNİN ETNİK OLUŞUMUNDA BULGAR VE SABİR HUNLARININ ROLÜ

Adilhan ADILOĞLU*

Özet:

Kafkasya'da Elbruz dağının doğu ve batısındaki yüksek dağlık vadilerde yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri, tarih boyunca bölgede hâkimiyet kuran Kimmer, Saka (Iskit), Bulgar, Sabir-Hun ve Kıpçak Türklerinin binlerce yıl süren etnik bütünleşmesinden süzülerek ortaya çıkmış bir Türk boyudur. Türkoloji bilimiyle uğraşan birçok bilim adamı Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumunda Bulgarların çok büyük bir pay sahibi olduğunu, hatta bazı bilim adamları da Karaçay-Malkarlıların doğrudan Bulgarların devamı olduğunu kabul etmektedir. Kuzey Kafkasya'da, Karaçay-Malkar Türklerinin en yakın komşuları olan Gürcü-Svanların eskiden Malkarlılara "Sabir" ve Karaçaylılara da "Savar" adını vermeleri, başka bir veriye gerek kalmaksızın, Karaçay-Malkar Türklerinin Sabirlerle olan etnik bağlantısını yeterince açıklamaktadır.

Anahtar kelimeler: Karaçay-Malkar Türkleri, Bulgarlar, Sabir Hunları.

Abstract:

Karachay-Malkar Turks that live in the highland canyons on the east and west of the mountain Elbruz are a nation that originated from the ethnic coalesce of Kimmerians, Sakas (Scythians), Bulgarians, Sabir-Huns and Kipchak Turks which had had sovereignty over the territory. Many scientists concerned with Turkology accept that in the formation of Karachay-Malkar Turks Bulgarians have a big contribution and some even accept that they are the continuation of them. The fact that the closest neighbor of Karachay-Malkar Turks in north Caucasia who are the Georgian-Svans calling Malkars "Sabir" and Karachays "Savar" in the past, makes any other data needless to clarify the relation of Karachay-Malkar Turks with Sabirs.

Key words: Karachay-Malkar Turks, Bulgarians, Sabir Huns.

* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Kafkasya’da Elbruz Dağı’nın doğu ve batısındaki yüksek dağlık vadilerde yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri, tarih boyunca bölgede hâkimiyet kuran Kimmer, Saka (İskit), Bulgar, Sabir-Hun ve Kıpçak Türklerinin binlerce yıl süren etnik bütünleşmesinden süzülerek ortaya çıkmış bir Türk boyudur. Proto-Türk kavimleri daha MÖ 5000 yıllarında Kafkasya coğrafyasıyla ilişki içerisindeydiler. Yani, Kafkasya’nın kaderi daha o zamandan beri Türk dünyasıyla ilişkilidir.

Araplar, VIII. yüzyılda Kafkasya’yı fethederek İtil Irmağı ötesine kadar ulaşmışlar, fakat Bizans ve Hazar direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Ermeni ve Gürcü krallıkları genişlemiş ve İranlıların bölgedeki etkinliği artmıştır. Sonraları Oğuzlar ve dolayısıyla Selçuklu Türkleri Kafkasya’ya gelmiş, nihayet XIII. yüzyılda Moğollar Kafkasya’yı ele geçirmişlerdir. Moğollar kendilerinden nüfus olarak daha fazla olan Türklere, onların askerî üstünlüklerinden dolayı bağımlı kalmışlar ve kendilerinden sonra ortaya çıkan devletler hep Türk asıllı olmuşlardır (Henze 85: 3).

Kabardey-Balkar Cumhuriyetinin başkenti Nalçik şehrinde 22-26 Haziran 1959 tarihinde yapılan “Karaçay-Malkar Halkının Etnik Oluşumu” konulu sempozyumda şöyle bir sonuca varılmıştır: “Karaçay-Malkarların etnik oluşumu, Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabilelerinin birbirleriyle karışmasından meydana gelmiştir” (Hacilayev 70: 6). Kafkasya tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla meşhur E. P. Alekseyeva, bu etnik oluşumun, Karaçay-Malkarların bugün yaşadığı topraklarda XIII-XIV. yüzyıllarda tamamlandığını söylemekte; yukarıdaki Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabileleri dizisine bir de “Koban Kültürü”nü yaratan kavimleri eklemektedir (Mokayev 76: 87).

MÖ XII-VII. yüzyıllar arasında, Kuzey Kafkasya’nın merkezî kısımlarında ilmî literatürde “Koban Kültürü” adı verilen bir medeniyet tesis edilmiştir. Bugünkü Kuzey Osetya Cumhuriyeti’nin “Koban” köyünde ortaya çıkarılan arkeolojik buluntuların yansıttığı bu kültüre, köyün adından dolayı, “Koban Kültürü” adı verilmiştir. Bu arkeolojik malzemelerin, Koban kültürünün MÖ VII-VI. yüzyıl dönemlerine ait olduğu sanılmaktadır (Alekseyeva 93: 5). Kafkasya’da Terek ırmağı civarındaki Pyatigorsk kurganları (MÖ 1200) ve Koban başındaki kalıntılar (saf bronz çağı MÖ 1200-1000) Kimmerlerden kalmıştır (Grousset 93: 22).

Burada bir hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir; “Koban Kültürü” terimi bazı yazarlar tarafından yanlış anlaşılmaktadır. Bu yazarlar “Koban Kültürü”nü, Kafkas kavimlerinin ortak bir kültür dairesi içerisinde oluşturdukları bugünkü Kafkas kültürüne izafe etmektedirler. Koban ırmağı ve onun kolları dolaylarını kapsayan sahadan “Kuban Bölgesi” şeklinde söz etmekte ve bu sahada oluşan kültürden, yani Kafkas kültüründen, “Kuban Kültürü” diye bahsetmektedirler. Gerçekte ise “Koban Kültürü” ilmî bir terim olup adını “Koban” köyünden almıştır. Asıl olan Kafkas

kültürü değil, Koban köyünde ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerin yansıttığı kültürdür. Bu kültür ise bozkır insanların tipik savaşçı karakterlerini yansıtan Kimmer-Saka kültürüdür.

Kimmerler ve Sakalar tarihin farklı ama birbirini takip eden erken dönemlerinde Kafkasya'ya gelerek bölgenin etnik ve kültür yapısını oldukça derinden etkilemişlerdir. M. Seyidov tarih sahnesindeki varlıklarını bin yıldan fazla bir süre devam ettiren Sakaların, Yakut, Kazak ve Kafkasya'da yaşayan Türk boylarının (Karaçay-Malkarların) etnik oluşumunda önemli rol oynadıklarını söylemektedir (Durmuş 93: 59).

Bulgarlar

Bulgar adına Latin kaynaklarında ilk olarak MS 334 yılında rastlamaktayız. Yazarı meçhul olan ve MS 354 yılında yazıldığı anlaşılan “Anonim Kronik”te Bulgar Türklerinden (Ziezi ex quo Vulgares) bahsedilmektedir (Momsen 50: 547). Bizans kaynakları ise MS 482 yılında, Avrupa Hun imparatoru Attila'nın küçük oğlu İrnek'in kurmuş olduğu devletin en önemli kabilesi olarak “Bulgar” adını zikretmektedirler (Kurat 72: 108; Tekin 87: 1). Öte yandan, Süryani Mar-Abas Katina, Bulgar Türklerinin MÖ 149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde yaşadıklarından bahsetmektedir. Bu kayıt, VII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Horenli Musa (Moses Khorenaci) tarafından da nakledilmiştir. Horenli Musa, Bulgarlarla ilgili olarak şöyle demektedir: “Val Arşak oğlu I. Arşak zamanında (MÖ 149-127) Kafkas dağları arasındaki Bulgarlar ülkesinde büyük karışıklıklar çıktı. Bunlardan kalabalık bir grup göçüp gelerek Gol'un altında çok verimli ve buğdayı bol ovalara yerleştiler” (Kurat 72: 109; Kırzioğlu 72: 80; Kırzioğlu 92: 36). Başta M. İ. Artamonov olmak üzere bazı eski Sovyet ve Avrupalı tarihçiler, Mar-Abas Katina ile Horenli Musa'nın Bulgarlar hakkında milat öncesi döneme ait verdiği bu haberleri anakronik sayarlar (Koşay 32: 2; Artamonov 62: 79).

Fakat V. F. Kahovskiy, K. Patkanov ve Z. V. Togan, Bulgarların gerçekten de milat öncesi dönemlerde Kafkasya'da yaşadıklarını ve bunların bir kısmının, Khorenli Musa'nın da işaret ettiği tarihlerde Ermenistan dolaylarına göç ettiklerini söylerler. V. F. Kahovskiy ve K. Patkanov, milat öncesi tarihlerde Kafkasya ve Ermenistan coğrafyasında Bulgarların yaşadıklarını ve bunun da tarihe uygun olduğu konusunda ısrarlıdır (Togan 39: XXVIII; Kahovskiy 65: 225; Togan 81: 168-169).

Z. V. Togan, Bulgarların, Makedonyalı İskender zamanında Horasan bölgesinde yaşadıklarını söylemektedir. Ona göre Bulgar ve Hazar Türkleri, İtil havzasına muhtemelen İskender'in fetihleri sırasında gelmişlerdir. Hatta Bulgar ve Hazarların bir kısmı da, İskender'in Horasan taraflarına gelmesinden daha önce Sakalarla birlikte İtil dolaylarına gelmiş olabilirler. Reşideddin *Oğuznamesi*'nde Bulgarlar İtil havzasında Oğuz Han'dan önce yaşayan yerli bir kavim olarak ve Bulgar tarihi için

çok önemli olan “Ulu-Balagur” adıyla zikredilmektedirler (Togan 39: 147; Togan 81: 169). Bizans kaynaklarında Bulgar Türklerinin daha çok Hunlarla birlikte anılmasına rağmen, Bulgarların aslında Hunlardan çok daha önce Kafkasya’ya gelip yerleştikleri sanılmaktadır. Fakat resmî tarih, Bulgarları, Avrupa Hun İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra Attila’nın en küçük oğlu İrnek’in kurmuş olduğu devletin en önemli kabilesi olarak saymaktadır.

Hunlar Kafkasya’da

Bizanslı Dionius de Charax, Hunların MS 330 yıllarda Kafkaslara geldiklerini bildirmektedir (Kurat 72: 13). Fakat Alanları yerinden edecek kadar güçlü bir hareket olan kavimler göçünün başlamasından ve Hunların toplu olarak İtil, Azak ve Kafkasya dolaylarına gelip yerleşmesinden çok daha önce, Orta Asya’dan gelip buralara yerleşen Hun kabilelerinin olduğu bilinmektedir. Bu kabileler, Hunların toplu göçünden en az 150 yıl önce buralara gelip yerleşmişlerdir (Skryinskaya 60: 91; Nemeth 96: 7).

Orta Asya’dan Avrupa’ya doğru dalgalar hâlinde akan Balamir Han yönetimindeki Hunlar 355-360 yıllarında, İtil ırmağını aştıktan sonra, Don ırmağını da geçmişler, Terek ve Koban’daki Alanların ülkesini tamamen hâkimiyet altına almışlardı. Hunlar, Alanların ülkesini ele geçirdikten sonra hemen batıya yönelmediler. Kafkasya üzerinden 359 yılında İran’a ve 363-373 yılları arasında Ermenistan’a girdiler (Nemeth 96: 42). Hunlar kısa bir zamanda Hazar Denizi’nden Azak Denizi’ne kadar uzanan bütün Kafkasya coğrafyasını kontrol altına aldılar. Bütün bu tarihî olaylardan sonra, Kafkasya ve Azak Denizi civarı artık Hunların gerçek vatanı olarak sayılıyordu (Kurat 72: 13; Grousset 93: 88; Kafesoğlu 93: 69; Ahmetbeyoğlu 95: 7; Nemeth 96: 8; Gumilev 01: 169).

Balamir’in torunu Munçuk, Kafkasya kavimlerinin hükümdarlığını kardeşi Aybars’a vermişti. Aybars, ordularının başında Kafkasya’da tam bir hâkimiyet kurmak maksadıyla, İtil’den güneye doğru hareket etti. Bu dönemde, Azak ile Kafkasya arasındaki bozkırlarda yaşayan Alanlar ve Kasoglar (Çerkesler) ile karşılaştı ve onları yenilgiye uğratarak hâkimiyeti altına aldı. Hunlar ile Alan ve Kasog ittifakı arasında geçen bu tarihî hadiseler, Kabardey Çerkeslerinin destanlarına da geçmiştir. L. G. Lopatinskiy’nin Kabardeylerden derlemiş olduğu bir destanda Hunlar ile Çerkesler arasında cereyan eden savaş anlatılmaktadır (Kosok 60: 12-16):

*Fırtına esnasında göklerde olduğu gibi
Gürültüler işitiliyor
Toz bulutları göğü ve güneşi kaplıyor
Hunlar geliyor, Hunlar sayısızdır
Bunlar insandır, fakat kurda benziyorlar
Sarı yüzlü, çekik gözlü, kısa boylu
Kendi boyları kadar atlara binmişler*

Mızrak ve yay ormanları gözükiyor
Arkalarında oklar ve bellerinde kılıç
Bir çekirge sürüsü gibi geliyorlar
Ve her şeyi mahvediyorlar
Çekik gözlülerin avlayacağı gafillere yuh olsun
Biz hazırız, bir günlük uzun yolda, dikenli demetler
Demetler arkasında Azak'a kadar siperler saklıyor
Çakallar gibi havlayarak, uluyarak, bastı sarı yüzlüler
Demetlerin arkasından
Siperlerden onlara cevap veriyoruz
Görünmeyen okçuların oklarından kuvvetli ısıklık
Kurnaz Hunlar atlarını çevirdiler, koşturuyorlar
Orman arkasından süvarimizin çıkıp
Takibe koyulmasını bekliyorlar
Düşmanın bu kurnazlığını biz çoktan biliyoruz
Düşmanlarımıza zaferi temin eden takip olmayacaktır
Göğüs göğüse kılıç savaşı
Ve mızrak bu defa her şeyi halledecektir
Mızrakçılarımız ustadır, oklarımız da isabetlidir
Kılıç vurmakta, bizimkilerle kimse yarışamaz
Fakat çekik gözlülerin kuvveti büyüktür
Sayıları hudutsuzdur
Safları yıkıyorsun, yenileri evvelkinden daha çok
Daha kuvvetlileri geliyor
Bu suretle topraklarımız için
Günlerce, aylarca çarpışıyoruz
Yılmadan çarpışıyoruz.

Hunlar, Kafkasya'nın tarihini, coğrafyasını, kültürünü çok derinden etkilemişler ve bu bölgede kalıcı izler bırakmışlardır. Mesela, Hun ordularının Kafkasya üzerinden Anadolu'ya yaptıkları akınların başında, Hunların hükümdar "Dulo" sülalesine mensup "Kursık" ve "Basık" adlı iki komutandan bahsedilmektedir (Kafesoğlu 93: 70, 264). Hun prensi "Kursık"ın adı, Karaçaylıların en eski köylerinden olan "Hurzuk"un adında hatırasını korumaktadır. Ayrıca "Hurzuk" adı sadece bir köyün adı değil, bu köyün de içinde bulunduğu büyük bir vadinin adıdır. Yine Koban Irmağı'nın kaynağını oluşturan ırmaklardan birinin adı da "Hurzuk"tur.

İsmail Miziyev'e göre diğer Hun prensi "Basık"ın adı ise bugün Kabardey-Balkar Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Bashan (Baksan < Basık Han) vadisinde hatırasını devam ettirmektedir. Yine, Çegem Irmağı'nın kollarından biri olan "Doñat" deresinin adı, Hun komutanlarından "Donat"ın adından miras kalmıştır (Miziulu 93: 91; Miziyev 94: 35).

Çerkes tarihçi Şora Bekmurza Noghumuka'ya göre, Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinin birinde “Dav oğlu Baksan” adında bir kahramandan bahsedilmektedir. Ona göre Baksan vadisi ile Baksan Irmağı'nın adı Dav oğlu Baksan'ın adından miras kalmıştır. Ş. B. Noghumuka'nın söylediğine göre Dav oğlu Baksan, Çerkeslerin ataları olan Antların hükümdarı “Bakso”nun kendisidir (Noghumuka 74: 63-68).

Fakat Antlar, Çerkeslerin ataları değildir. “Ant” kavim adı, Alanların bir kolu olan “Ant”ların adından gelmektedir. Antların birinci sınıf yöneticileri Türklerden, ikinci sınıf yöneticileri Alanlardan ve kalabalık halk tabakası da Slavlardan oluşmaktaydı. G. Vernadsky, Alan, As ve Antların aynı kavimler olduğu konusunda ısrar etmektedir. Ona göre, Çin kroniklerinde, Alanların ülkesi olarak gösterilen “Antsai~Yantsai” (şimdiki Kazakistan'ın güney bölgesi) adı da Antların adından gelmektedir. G. Vernadsky, Latinlerin Alanlara “Ant” adını, Yunanların ise “As” adını verdiklerini söylemektedir. Apsiş adlı bir komutanın önderliğindeki Avarlar 602 yılında Antları Dnester boylarında tamamen imha etmişlerdir. Bu tarihten sonra da tarihte bir daha Ant adına rastlanmaz. Theophanes, 583 yılında Trakya'ya saldıran Antların başında “Ardagast” ve “Mousoukios” adlı komutanlardan bahsetmektedir. G. Vernadsky, “Ardagast” adının İran kökenli olduğunu söylemekte, “Mousoukios” adını da “Busok” şeklinde düzelterek, Jordanes'in daha önceki yıllarda bahsettiği Antların “Boz” adlı komutanıyla bağdaştırmaktadır (Karatay 00:91, 117).

Ant komutanı “Busok”un adından, onun Türk kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, Hun komutanı “Basık” adıyla olan benzerliği de dikkat çekmektedir. Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinde geçen “Baksan” adlı kahramanın IV. yüzyılda yaşadığı belirtilmektedir ki bu Hun prensi Basık'ın yaşadığı dönemdir.

Karaçay'daki “Hun-Kala” (Hun-Kale) adındaki kale kalıntısı ile Malkar'daki “Hun-Tala” (Hun düzlüğü) toponimleri Hunların adından kalmıştır (Biciyev 93: 268). Dağıstan'da, Avarların meskun olduğu tarihi “Hunzakh” şehri Hunlardan kalmış olup, bu şehrin adı, Avar dilinde “Hun yeri” demektir (Kafli 42: 26). Ayrıca, Hunların meşhur hükümdar sülalesi “Dulo” (Dula~Doula) adı, Karaçaylıların eski sülalelerinden biri olan “Dola” sülalesinde adını korumaktadır. Bunların dışında, Macaristan'daki Hun çağı eserleriyle, Kafkasya'da Terek ve Digor bölgelerinde bulunan eserlerin birbirleriyle çok yakınlık göstermesi, Hunların Kafkasya kültüründe ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (Ögel 91: 101).

Büyük Bulgarya

Attila'nın 453 yılında ölümü üzerine, yerine büyük oğlu İlek geçmiş fakat kendisi imparatorluğun parçalanmasının önüne geçememiştir. Attila'nın ikinci oğlu Tengizik de Tuna civarı ve Romanya ovalarına yerleşmiştir. Attila'nın küçük oğlu İrnek ise 456 yıllarında kendisine bağlı Hun kabileleriyle birlikte Orta Avrupa'yı terk ederek

Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara gelmiştir. İrnek Han, burada karşılaştığı Bulgar kabileleriyle birleşerek bir Hun-Bulgar Devleti kurmuş ve gelecekte Kubrat Han'ın kuracağı "Magna Bulgaria"nın (Büyük Bulgarya) temellerini atmıştır (Gürün 81: 239; Kafesoğlu 93: 79, 185; Rasonyi 93: 89-90; Ahmetbeyoğlu 95: 16-18; Ostrogorsky 95: 53).

Bizanslı Priskos ve Suidas, 463 yılında Şaragur, Ogur ve Onogur kabilelerinin Karadeniz kuzeyindeki bozkırlarda, Tuna Irmağı'nın kolları ile Volga arasındaki bozkırlarda yerleşmiş olduklarını ve daha sonra 482 yılında İrnek'in kurmuş olduğu birliğin en önemli kabilesi olarak "Bulgar" adını zikrederler. Bulgarlar daha sonra Kutirgur ve Utirgur şeklinde iki kabile temelinde bir siyasi birlik oluşturmuşlardır. Bu ilk Bulgar birliğinin merkezi Koban Irmağı civarında bulunuyordu (Tekin 87: 1). İsmail Miziyev bu merkezin, yani Bulgar Devletinin başkentinin bugünkü İssi-Suv (Pyatigorsk) şehri civarında olduğunu söylemektedir (Mızıulu 94: 39). Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara ve Kafkasya'ya dönüş yapan Hunlar ile buralarda çok eskiden beri yaşamakta olan Bulgar ve Sabir kabileleri arasında çatışma çıkacağı yerde, kısa sürede dostane temaslar neticesinde siyasi birlik oluşmuştu. Bulgar ve Sabirlerin bundan sonra kendileri için "Hun" adını kullanmaları bunun en güzel delilidir. IV. yüzyılda Bulgarların kendilerini Hunlardan sayması bir gurur vesilesi idi (Gumilev 01: 162).

V. Yüzyılda Kafkasyanın Etnik Haritası

M. İ. Artamonov, Kafkasya'nın V. yüzyıldaki etnik haritasını şöyle çizmektedir; Dağıstan'ın kuzeyinden Kuma Irmağı ve onun kollarının çevrelediği yerlerde Sabirler

ile onların biraz yukarısında Şaragurlar yaşamaktadır. Onların kuzeyinde ve batısında yani bugünkü Adige Ö. C. ve Krasnodar ile Stavropol çevresinden Azak Denizi'ne kadar olan yerlerde Onogurlar yaşamaktadır. Azak Denizi'nin kuzey kıyılarından doğu ve güneye doğru Şaragurlara kadar olan yerlerde Akatsirler (Akaçir) yaşamaktadır. Bugünkü Karaçay-Çerkes Ö. C. ile Kabardey-Balkar Ö. C. ve Digorya (Kuzey Osetya) bölgelerinin tamamında da Alanlar yaşamaktadır (Artamonov 62: 71).

Kök-Türklerin baskısıyla, 560 yıllarında batıya kaçan Avarlar, Kırım ve Kafkasya'daki Hun ve Bulgarları hâkimiyet altına aldılar. Bulgarların bir kısmı, Avarların baskısına dayanamayarak Kafkasya dağlarına sığındılar. Bunlar daha sonraları Bizans ve Rus vakayinamelerinde "Kara Bulgar" adıyla anılacak olan ve bugünkü Karaçay-Malkar Türklerinin ataları olan Bulgarlardır. Kök-Türklerin batıya doğru daha da yayılmaya başlamasıyla, Avarlar da 567 yıllarında Balkanlara ve Avrupa içlerine doğru kaymaya başladılar. Avarlar gittikleri zaman beraberlerinde de Kutirgurların önemli bir kısmını götürdüler (Tekin 87: 2; Kurat 93: 782). Kafkasya'daki diğer Bulgar kabileleri ise "Ermi" adlı bir Türk kabilesine (veya sülaleye) mensup "Gostun" (veya Organ) adlı bir prensin idaresinde 603 yılında toparlanarak yeniden birlik oluşturdular (Tekin 87: 3). Tuna Bulgar Hanları Listesinde "Gostun" şeklinde geçen bu şahsın adı (veya unvanı) Bizans kaynaklarında "Organ" şeklinde geçmektedir. "Gostun" veya "Organ" adıyla anılan bu şahıs yakın bir gelecekte "Magna Bulgaria"yı (Büyük Bulgarya) kuracak olan "Kubrat Han"ın da dayısı (veya amcası)dır (Tekin 87: 3). L. N. Gumilev ise, Organ ile Kök-Türklerin batıdaki valisi veya ikinci derecedeki hükümdarı "Mohodu-heu"nın aynı kişiler olduğunu söylemektedir. Ona göre, Mohodu-heu Kök-Türklerin meşhur Aşına soyundan olup aynı zamanda da Kubrat Han'ın dayısıdır (Artamonov 62: 162).

Kubrat, 605 yılında Bulgarların yönetimini, dayısı Organ'dan devralarak, Bulgarların "Elteber"i olmuştur. Fakat bu sırada Bulgarlar hâlen Avarların baskısı altındaydılar. Kubrat, hükümdar olduktan sonra, Bulgarların bağımsızlığı için Avarlara karşı mücadeleye başlamıştır. Kubrat'ın bu mücadelesini Bizanslılar da destekliyordu. Hatta Bizans İmparatoru Herakleios'la ittifak anlaşması yapan Kubrat kendisine "Patrikios" unvanı verilmesini de sağlamıştır. Kubrat, 630 yılında Avarlara karşı açıktan isyan başlatmış, beş yıl süren bir mücadeleden sonra, 635 yılında temelde Onogur ve Utirgur (Onogur+Sabir) kabileleri olmak üzere "Magna Bulgaria" (Büyük Bulgarya) devletini kurmuştur. Kubrat bundan sonra "Han Kubrat" olmuş ve ölünceye kadar da Han olarak kalmıştır (Tekin 87: 2-4; Kafesoğlu 93: 191-192; Ostrogorsky 95: 97).

Kubrat Han'ın 665 yılında ölümünden sonra yerine büyük oğlu "Bat-Bayan" geçer. Fakat VII. yüzyıl ortalarında, batıya doğru ilerlemekte olan Hazarların baskısı sonucu Büyük Bulgarya Devleti dağılır. Bulgarların bir kısmı Hazarların idaresine

gireirken, bir kısmı da Kafkasya'yı terk eder. Kubrat Han'ın oğullarından “Kotrag” kendisine bağlı kabilelerle Don Irmağı'nın karşısına yerleşirken, “Asparuk” ise yine kendine bağlı kabilelerle birlikte Tuna Irmağı boylarına doğru gider. Bat-Bayan ise Onogur, Utirgur, As-Alan ve Macarların hükümdarı olarak ata yurdu Azak-Kafkasya sahasında kalır. Fakat kısa bir süre sonra da Hazarların hâkimiyetini kabul eder (Feher 84: 31; Kafesoğlu 85: 15-16; Kafesoğlu 93: 191; Ostrogorsky 95: 117).

Bizanslı tarihçi Theophanes (760-818), “Kronik” adlı eserinde Bulgarlar hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu eserde verilen bilgileri, arkeoloji ve kısmen de filoloji önemli derecede doğrulamaktadır. Theophanes'in, Kubrat Han ve oğullarıyla ilgili naklettiği hikâye şöyledir: “Gölden (Azak Denizi) ve Kuphis (Koban) adıyla anılan ırmağa kadar olan yerler Bulgarların ülkesidir. Bunun için buraya Büyük Bulgarya denilir. Bulgarlar ve onlarla birlik hâlindeki Kotraglar (Kutirgurular?) burada yaşarlar. İmparator Konstantin döneminde (558-641) Bulgar ve Kotragların Krovat (Kubrat) adlı kralları öldü. Bu kralın beş oğlu vardı. Kral (Kubrat) ölmeden önce beş oğluna da, başka bir milletin kölesi olmak istemiyorlarsa birlik hâlinde olmalarını öğütlemişti. Fakat onun ölümünden kısa bir süre sonra beş oğlu da babalarının öğüdünü tutmayıp kendilerine bağlı kabilelerle birlikte birbirlerinden ayrıldılar. Yalnız, Krovat'ın (Kubrat) Batbayan adlı büyük oğlu, babasının öğüdünü tutarak atalarının yurdunda kaldı. İkinci oğul Kotrag, Tanais (Don) Irmağı'nı geçip ağabeyinin karşısındaki topraklara yerleşti. İster (Tuna) Irmağı'nı geçen dördüncü oğlu (Kuber) Pannonia'daki Avar Hakanı'nın tabisi oldu. Beşinci oğlu (Alçek) ise Pentapolis'e kadar giderek Ravenna'daki Hıristiyan imparatorunun tabisi oldu. Asparuk adlı üçüncü oğul ise, Dnepr ve Dnestr ırmaklarını geçerek, Tuna'nın kuzeyindeki Onglos (Bucak) Irmağı civarına geldi ve güvenli bir yer olduğuna karar vererek buraya yerleşti. Böylelikle onlar beşe bölündüler ve zayıfladılar.

Bundan sonra, Berzilia'nın içinden, eski Sarmatya topraklarında büyük Hazar kavmi çıktı ve Pont Denizi'ne (Karadeniz) kadar olan yerlerde hâkimiyet kurdu. Bulgar kralının ilk oğlu Batbayan da Hazarların tabisi oldu. Bundan sonra, Batbayan onlara (Hazarlara) vergi ödedi” (Koşay 56: 40; Miller 62: 4; Bayçorov 89: 33-34). Kubrat Han'ın ölümünden sonra, çok geçmeden oğulları arasında ülkede hâkim olma savaşları başladı. Asparuk, amcası Şambat'ın da desteğiyle Batbayan'ı sıkıştırılmaya başladı. Bu karışıklık ve iç savaşlardan faydalanan Hazarlar Bulgarlara saldırmaya başladı. Bu savaş hâlindeki Büyük Bulgarya'ya son verdiler. Asparuk önceleri Hazarlara karşı koymaya çalıştıysa yenilerek geri çekildi (Nurettinov 91: XI). Batbayan ise kendi idaresindeki Bulgarlarla birlikte, Elteber (vali, ikinci derece hükümdar) konumunda Hazarların hâkimiyetine girdi. Daha sonraları, Batbayan'ın idaresindeki Azak ve Kafkasya Bulgarları, Bizans ve Rus vakanüvisleri tarafından “Kara Bulgarlar” adıyla anılmışlardır. Kara Bulgarlar ile Hazarlar arasındaki münasebetler oldukça iyi bir şekilde cereyan etmiştir (Miller 62: 5).

Kara-Bulgarlar ve Karaçay-Malkarlar

Birçok bilim adamı, tarihte “Kara Bulgarlar” veya “Koban Bulgarları” adıyla geçen Kafkasya Bulgarlarının, Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumunda birinci derecede etkili oldukları konusunda birleşmekte ve Karaçay-Malkarları doğrudan Kafkasya Bulgarlarının devamı olarak kabul etmektedirler.

V. F. Miller, Karaçay-Malkar Türklerini, eskiden Koban Irmağı dolaylarında yaşamış olan eski Kafkasya Bulgarlarının devamı olarak saymaktadır. V. Minorsky ve J. Marqwart da aynı görüşte olup V. F. Miller’in bu görüşünü desteklemektedirler (Miller 87: 60).

Meşhur eski Sovyet tarihçilerinden M. İ. Artamonov da, Karaçay-Malkarları, Bulgar Türklerinin devamı olarak kabul etmektedir. Ona göre, tarihte “Kara-Bulgar” adıyla bilinen ve Hazarların hâkimiyetine giren Batbayan önderliğindeki “Koban Bulgarları” bugünkü Karaçay-Malkarların atalarıdır (Artamonov 62: 172).

M. F. Kırzioğlu yazmış olduğu birçok kitap ve makalelerinin hemen hepsinde; Bulgar Türklerinin, Karaçay-Malkarların ataları olduğunu söyler. M. F. Kırzioğlu’na göre, XII. yüzyılda Genceli Nizami’nin şiirlerinde bile bahsettiği “Kafkasya Bulgarları” bugünkü Karaçay-Malkar Türkleridir (Kırzioğlu 80: 286).

F. A. Nurettinov, Karaçay-Malkarların, Avar ve Hazarların baskısıyla Azak-Kafkasya sahasını terk etmek zorunda kalan eski Bulgarların Kafkasya’da kalan bakiyeleri olduğunu söylemektedir (Nurettinov 91: XIV).

Z. V. Togan da Karaçay-Malkarların Kafkasya Bulgarlarının devamı olarak görmekte ve Karaçay-Malkarların önceleri bugünkü Çuvaşlar gibi Lir Türkçesini konuştuklarını, fakat XV. yüzyıldan önce tespit edilemeyen bir dönemde Şaz Türkçesine geçiş yaptıklarını söylemektedir (Togan 39: 202). Faka, Z. V. Togan, Karaçay-Malkarların önceleri Lir Türkçesini konuştukları ve sonradan dillerinin Şaz Türkçesine dönüştüğüyle ilgili ileri sürdüğü bu görüşünü ispatlayacak herhangi bir delil sunmamıştır.

Bulgar tarihçi B. Simeonov da, Çuvaş ve Karaçay-Malkarların dillerini, eski Bulgar Türk dilinin varisleri sayarak şöyle bir açıklama getirir; “Çuvaş ve Karaçay-Malkar dilleri, eski Bulgar Türkçesinin devamıdır. Fakat artık bugün Çuvaş dili daha çok Fin-Ugur dillerinin etkisinde kalarak eski Bulgar Türkçesinden uzaklaşmıştır. Karaçay-Malkar dili ise diğer Türk dillerinin etkisinde kalarak Bulgar Türkçesinin esaslarını kaybetmiştir” (Mızılu 93: 87).

E. P. Alekseyeva, Bulgarların bir kısmının, VII. yüzyıldaki Hazar saldırılarından kaçarak Kafkasya’ya bugünkü Stavrapol, Beştav (Pyatigorski), Narsana, Arhız, Koban,

Malkarya ve Digorya (Kuzey Osetya) bölgelerine gelip yerleştiklerini ve burada eskiden beri yaşayan Alanlarla karışarak bugünkü Karaçay-Malkarların temelini oluşturduklarını söylemektedir (Laypanlanı 92: 2). Bulgarların Koban boylarında yaşadıkları sırada Kafkasya'daki Alanlarla sıkı temaslarda buldukları ve bunların bazı kültür tesirlerine maruz kalmış olmaları mümkündür (Kurat 72: 110).

A. Miller, 1930'lu yılların başlarında, Digorya'daki (Kuzey Osetya) arkeoloji araştırmaları sırasında Bulgar Türklerine ait kulplu asma kazan parçalarını bulmuştur. A. Miller daha o zamanda; "Burada (Digorya'da) bulunan Bulgar kazanları, Azak Kara Bulgarlarının atalarının Kuzey Kafkasya'da bugünkü Malkar Türkleri olduğunu ortaya koymaktadır" şeklinde bir açıklama yapmıştı. Miller'e göre, Azak'taki Kara Bulgarlarının ataları önceden Kafkasya'da, bugünkü Digorya ve Malkarya topraklarında yaşıyorlardı. Daha sonra bunların bir kısmı Azak civarına göç etmiş, bir kısmı da Kafkasya'da kalmıştır. Kuzey Kafkasya'da kalanlar da bugünkü Malkar Türkleridir.

A. Miller, ileride bu konuyla ilgili özel olarak ilgilenmek ve bu kültürün kalıntılarını bulmak düşüncesiyle arkeoloji literatüründe bu hususta herhangi bir açıklamada bulunmaktan çekinmişti. A. Miller, Azak Bulgarlarının, bugünkü Bulgaristan'a göç yollarının tespitini ve bugünkü Malkar Türkleri ile Azak Kara Bulgarlarının bir kökten olduklarını ispat etmeyi ve bundan sonra elde ettiği sonuçları bilim dünyasına açıklamayı düşünüyordu. Bütün çalışmaları bu yöneydi. Fakat 1933 yılının sonlarına doğru A. Miller, Sovyet hükümeti tarafından tutuklanarak Sibiryaya sürgün edilmiş ve çok geçmeden de orada ölmüştür. Onunla birlikte konuyla ilgili çalışmaları ve toplamış olduğu malzemeler de ortadan yok olmuştur (Miller 62: 13).

M. Miller ise, A. Miller'in Karaçay-Malkar Türklerinin Kara-Bulgarların devamı olduğu şeklindeki teorisini tamamen kabul etmektedir. Fakat ona göre, Azak'taki Kara Bulgarlar, Azak civarına Kafkasya'dan göç etmemiş, tam tersine, Azak'taki Kara Bulgarların bir kısmı göç ederek Kafkasyaya gelmiş ve bugünkü Karaçay-Malkar Türklerinin temelini oluşturmuşlardır. M. Miller, Azak'taki Kara Bulgarların Kafkasyaya göçlerinin Kiyev-Rus prensi Svyatoslav'ın 964-966 yıllarında Hazar Türklerine yaptığı seferler sırasında gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

Ona göre; "Svyatoslav, Hazarların Şarkel şehrini ele geçirdikten sonra Hazarların bütün kuzeybatı kısmını hâkimiyet altına almış ve Kiyev-Rus Prensiği'yle birleştirmişti. Rusların, Dnyeper'den güneydoğuya doğru yaptıkları akınların baskısı altına kalan Bulgarlar, Don ve Azak'tan Kafkasyaya doğru göç etmişlerdir. Bugüne kadar elde edilen arkeolojik malzemeye dayanılarak denilebilir ki, Kafkasya'daki Karaçay-Malkar Türklerinin, Rusların baskısıyla Azak civarından Kafkasyaya göç edip gelen Bulgarların devamı oldukları şüphe götürmez bir gerçektir" (Miller 62: 14).

Karaçay-Malkarların etnik bakımdan Kafkasya Bulgarlarının devamı olduğunu arkeolojik bulgular da desteklemektedir. Mesela Karaçay’da İndiş ırmağı yakınlarındaki Bulgar yerleşimi kalıntıları, Malkarya’da Aşağı Çegem ve Laşkuta köylerinde bulunan Bulgarlara ait arkeolojik eserler, Yukarı Çegem, Lıgıt ve Kaşha-Tav yakınlarında ortaya çıkarılan Bulgar Türklerinden kalma mezarlar, Karaçay-Malkarlar ile Bulgarlar arasındaki etnik bağlantıyı ortaya koymaktadır (Mızıulu 94: 39).

İ. M. Miziyev, Kutirgur adının, Malkarya’nın Çegem vadisinde eski bir Malkar köyü olan “Gudurgu” adında, Bittogur adının da, Çegem Irmağı’nın yukarı kısmında “Biturgu” şeklinde korunduğunu söylemekte; ayrıca “Çılmas”, “Bulungu”, “Uçkulan” ve “Bıllım” adlı Karaçay-Malkar köylerinin adlarının da Bulgar Türklerinden kaldığını ileri sürmektedir (Mızıulu 93: 91-92; Miziyev 94: 58).

Balkar ve Bulgar Sözleri Arasındaki Benzerlik

Birçok bilim adamı, Balkar ve Bulgar sözleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmiş ve bundan dolayı da Bulgarlar ile Balkar Türkleri arasında etnik bağlantı kurmaya çalışmıştır. Fakat eski Sovyetler Birliği’nde, Avrupa’da ve Türkiye’deki Türkoloji literatüründe “Balkar” şeklinde geçmesine karşın, Balkar Türkleri kendilerini “Malkar” şeklinde adlandırırılar. Karaçaylılar da aynı şekilde Balkarları “Malkar” şeklinde adlandırırılar. “Bulgar” sözü ile “Balkar” sözü arasındaki benzerlikten hareketle, Bulgarların Malkar Türkleriyle etnik ilişkisini ortaya koymaya çalışan bilim adamları, “Balkar” sözünün, Türk dilinde görülen b>m ses değişimiyle ortaya çıktığını söylemektedirler. Balkar sözünün b>m değişikliğiyle Malkar şekline dönüştüğü kabul edilebilir olmakla birlikte burada Türk dili kurallarına aykırı olan g>k ses değişimi gözden kaçmaktadır.

Türkçe’nin k>g ses değişimi kuralına göre, “Malkar” sözü eğer kaynağını “Bulgar” sözünden alıyor ise, Bulgar sözündeki gibi “g” sesiyle “Balgar” şeklinde devam etmesi gerekirdi. Fakat bu kural tam tersine “g>k” şeklinde işlemiş ve “Malkar” sözü ortaya çıkmıştır. Şayet, Türk dilinin “k>g” ses değişimi kuralının buna benzer bir istisnası yok ise ya da bu kural “değişmez” bir kural ise; o zaman “Bulgar” sözünün önceki ve asıl şekli “Bulkar” olmalıdır. Bulgar adı, eski Bizans kaynaklarında “Bulgar~Bolgar” şeklinde anılmakla birlikte, İbn Rusteh’in kayıtlarında “B.lkar” şeklinde ve eski Ermeni kaynaklarında da “B.lkar~Bolkar~Bulkar” şeklinde geçmektedir (Patkanov 83: 21-32; Kurat 93: 785). Yani, Bulgar adının aslının “Bulkar~Bolkar” şeklinde olması uzak bir ihtimal değildir.

Balkar veya Malkar adı, Malkarların eski halk rivayetlerine göre, ne zaman ve nereden geldiği belli olmayan “Balkar” veya “Malkar” adlı bir prensin adından kalmıştır (Miller-Kovalevskiy 84: 553-555; Şamanlanı 87: 42; Kudaşev 91: 156-157; Abayev 92: 7; Mızıulu 98: 28).

Malkar Türklerine izafe edilmek üzere “Balkar” sözü tarihte yazılı olarak ilk kez Rus kaynaklarında, 1629 yılında, Terek bölgesi Rus Garnizonu Komutanı İ. A. Daşkov’un Moskova’ya gönderdiği “Balkarların yaşadığı dağlarda gümüş madeni arama çalışmalarının” bahsedildiği bir mektubunda geçmektedir (Miziyev 98: 19). 1807-1808 yıllarında Kafkasya’da bulunan J. Klaproth notlarında Malkarlar hakkında şöyle demektedir; “Basiyat adı onların meşhur soy atalarının adıdır. Onlar önce Kuma Irmağı civarında yaşamışlar. Başşehirleri Macar şehri imiş. Daha sonra şimdiki Malk (Balk) Irmağı civarına gelip yerleşmişler ve bunlardan bir kısmı Malk (Balk) Irmağı’nın adından “Malkar” veya “Balkar” adını almışlar” (Şamanlanı 87: 42).

Sabir Hunları

Eski tarih kaynaklarında “Sabar~Savar~Suvar~Saber~Sabir” şeklinde geçen Sabir Türkleri miladın ilk yıllarında İrtiş havzasında yaşıyorlardı. Bu saha, Sabirlerin burada uzun süre yaşamaları nedeniyle göç etmelerinden sonra da Sabir yurdu (Saberia~Sibirya) olarak anılmıştır. MS II. yüzyılda bu sahada cereyan eden kavimler göçü nedeniyle Sabirler yurtlarından çıkarak Volga Irmağı’nın orta kısımları ile Ural ve Kama Irmağı havzasında gelmişlerdir. 460’lı yıllarda Avarların saldırısı üzerine Sabirler Volga-Kama-Ural havzasını terk ederek Kafkasya’ya doğru kaymışlardır. Sabirler bir müddet bölgedeki diğer Hun ve Ogur kabileleriyle birlik hâlinde yaşamışlar fakat 506-558 yılları arası bir dönemde Kafkasya’yı hâkimiyet altına almışlardır (Feher 84: 10-11; Czegledy 98: 22).

Sabir Türklerinin VI. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Kafkasya hâkimiyeti, İran kralı I. Husrev’in 545 yılında yaptığı Kafkasya seferiyle birlikte zayıflamıştır. Bu tarihten sonra dağılma sürecine giren Sabirlerin bazı kabileleri 545-555 yılları arasında Alan, Abhaz ve Zikhlerle komşu hâline, merkezi idareden mahrum bir şekilde ve birçok kabile reisleri idaresinde Koban, Terek, Kura ve Rion ırmakları dolaylarında yaşamaya başlamışlardır. Bu dönemde Ermeni kaynakları bunlara Hun adını verirken, Bizans kaynakları ise Sabir demektedir (Baştav 41: 60-63).

Arran Patriği Karduş’un faaliyetleri sonucu Kafkasya’da yaşayan Hunların bir kısmı 507-508 yıllarında Hristiyanlığı kabul etmiştir. Hatta Bizanslılar da Karduş’un bu faaliyetlerine destek vermişler 537 yılında Kafkasya’da bir Piskoposluk bile kurmuşlardır. Piskoposluğun başına geçen Karduş adlı rahip Hunların dilini öğrenmiş ve yedi yıl süren bir çalışmadan sonra 544 tarihinde İncil’i Hun diline çevirmiştir. Süryani rahibi Zacharias Rhetor’un 555 yılına ait kayıtlarında bahsedilen bu Hristiyan Hun kavmi Sabir Hunlarıdır (Togan 77:403; Tekin 87:2).

Bizanslı tarihçi Prokopius 508 yılında Daryal geçidine hâkim bir müstahkem mevkide Ambazuk adlı bir beyin idaresinde yaşayan Sabir Hunlarından bahsetmektedir. Prokopius’a göre Kuzey Kafkasya bölgesi 465-556 yılları arasında

bu Sabir Hunlarının hâkimiyeti altında olmuştur. Prokopius'un anlattıklarına göre Kafkasya'da Alan, Abhaz, Zikh adlı kavimlerin dışında bir de Sabir namında Hun kabileleri yaşamaktadır. Sabirlerin yurdu ise daha çok Koban Irmağı havzası ile biraz kuzeye kadar olan sahayı kapsamaktadır. Yine Prokopius'un kayıtlarında Kafkasya dağlarından Hazar geçitlerine kadar uzanan sahanın Alanların hâkimiyetinde olduğu fakat aynı zamanda bu civarda Sabir adı verilen Hun kabilelerinin de yaşadığı söylenmektedir. Ayrıca Prokopius bu Sabir Hunlarından savaş kültürleri ve savaş aletleri çok gelişmiş bir kavim şeklinde bahsetmektedir.

Bütün bunlardan Sabirlerin 500-560 yılları arasında Koban Irmağı havzasında yaşadıkları anlaşılmaktadır. VI. yüzyıl sonlarında ise Sabir kabileleri ile Onogurlar birleşerek Utırgur kabile birliğini kurmuşlardır. Bundan sonra Kafkasya'da Sabir ve Onogur adlarının yerine Utırgur adı anılmaya başlanmış ve Hazar Kağanlığı'na tabi oluncaya kadar da Büyük Bulgarya devletinin temelini bunlar oluşturmuşlardır (Baştav 41: 68-72; Rasonyi 93: 77-78; Gumilev 99: 60-61).

Kök-Türklerin baskısıyla 552 yılında İtil-Don-Kafkasya sahasına gelen Avarlardan 558 yılında büyük bir darbe yiyen Sabirlerin adı bundan sonra tarih sahnesinden silinmiştir. Daha sonra bunların büyük bir kısmı Hazar hâkimiyetine girerken, bir kısmı da Macarlarla karışmıştır (Kurat 72: 24; Rasonyi 93: 77-78). Hazar Kağanlığı'nın kalabalık bir kütlesini teşkil ettikleri ve hatta Balancar ve Semender adlı iki büyük Hazar kabilesinin aslında Sabirler olduğu anlaşılmıştır (Kafesoğlu 93: 150). Bundan dolayı bazı tarih araştırmalarında Sabirler ile Hazarların aynı kavim olduğu öne sürülmüş ise de bu doğru olmasa gerektir. Çünkü Kafkasya'daki Bulgar birliğine dâhil iken daha sonra Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine giren Sabir Türklerinin Bulgar ve Hazarlar gibi Lir Türkçesi konuşmadığı, Kâşgarlı Mahmud'un "Suvarın" şeklinde adlandırdığı Sabir dilinden aktardığı birtakım kelime ve cümleler onların Şaz Türkçesi konuşan bir Türk kavmi olduğu ve Hazarlardan ziyade bir Hun kabilesi oldukları görüşü ağırlık kazanmıştır (Togan 81: 171). Bizans kaynaklarında, Kafkasya'da Koban Irmağı'ndan Dağıstan'ın kuzeyine kadar olan bölgelerde uzun yıllar hâkimiyet kurmuş olan Sabir (Hun) Türklerinin 520 yılında ölen "Balak" adlı bir hükümdarından bahsedilmektedir (Baştav 41: 62).

Ş. B. Noghumuka, Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinde "Malk" adında bir kahramanın olduğunu kaydetmiş fakat bu kahramanla ilgili en küçük bir malumat vermemiştir. Ş. B. Noghumuka bununla ilgili olarak sadece: "Eski rivayet ve mitolojilerde adları içimizde saklı bulunan bazı büyük kahramanlar gerçekten geçmiş çağlarda geniş bir dünya şöhreti aldılar" diyor ve yirmi bir tane kahraman adı sayarak on dokuzuncu sırada da "Malkh" adını vermektedir (Noghumuka 74: 60).

Kabardey Çerkes efsanelerindeki "Malk" adlı kahraman bence Sabir (Hun)

Türklerinin V-VI. yüzyılda yaşamış meşhur “Balak” (ölümü 520) adlı kralının (Baştav 41: 62) hatırasını yaşatmaktadır. İran kralı I. Hüsey’in 545 yılında saldırısından sonra Sabirlerin tamamen dağılıp 545-555 yılları arasında bir kısmının merkezî idareden mahrum şekilde, bugün Karaçay-Malkarların yaşadığı, Koban ve Terek ırmakları dolaylarına gelerek her birinin başında bir prens olmak üzere küçük kabileler hâlinde yaşamaya devam ettikleri bilinmektedir (Baştav 41: 63). İşte, Çerkes efsanelerindeki “Malk” adlı kahramanın adı da, Sabir kralı Balak’la bağlantılı olarak; XV. yüzyılda Koban ve Terek bölgesine gelip yerleşen Çerkeslerin arasında eriyip giden bu Sabir kabilelerinden kalmış olmalıdır.

Yine, Malkarların yoğun olarak yaşadığı Balk Irmağı kıyılarında çok eski zamanlardan kalma “Balk” adında bir şehir kalıntısı vardır. Bu şehrin ne zaman ve kimler tarafından inşa edildiği konusunda kimse bir şey bilmemektedir (Noghumuka 74: 27). Balk Irmağı kıyısındaki bu eski şehir kalıntısının adının da yine Sabir kralı “Balak”ın adından kaldığı açıktır ve bu şehrin kurucuları da büyük bir ihtimalle Sabirlerdir.

Karaçay Kelimesinin Kökeni

Karaçay Türklerine izafe edilmek üzere “Karaçay” sözü yazılı olarak tarihte ilk defa Rus kaynaklarında 1639 tarihinde geçmektedir. Bu tarihte, Pavel Zaharev, Fedot Elçin ve Fedor Bajenov adlı Rus elçileri, Gürcistan’a giderlerken, Karaçay topraklarında (Bashan vadisindeki El-Curt köyünde) on beş gün kadar kalmışlar ve Karaçaylılar hakkında bazı notlar tutmuşlardır. Rus elçilerinin notlarında Karaçaylılardan “Karaçay” ve “Karaçayev Kabarda” şeklinde bahsedilmektedir (Lavrov 78: 22; Alekseyeva 93: 46; Şamanlanı 87: 14-19; Mızıulu 94: 29).

“Karaçay” kelimesinin kökeni ve Karaçaylıların bu kavim adını nasıl aldıkları hakkında birçok görüş vardır. Bunlardan birkaçını sıralayalım. Karaçay kelimesinin kökeniyle ilgili ilk olarak bunun “kara” (kara, siyah) ve “çay” (su, ırmak) sözlerinin birleşmesinden oluştuğu ve “Karaçay” sözünün de “kara ırmak” anlamına geldiği ileri sürülmüştür. A. Mokayev ise buna benzer bir etimolojiyle “Kara-çay” sözünden “sulu yer, sulak yer” anlamı çıkarılması gerektiğini söylemektedir. Fakat bu görüş, Karaçay-Malkar ve genel olarak diğer Kıpçak lehçelerinde “çay” (su, ırmak) şeklinde bir sözün bulunmaması, Karaçay-Malkar Türkçesinde ırmak ve nehir anlamında “suv”, “çerek” ve “koban” sözlerinin kullanılması, Karaçaylıların kendilerine özellikle de kavim adı olarak “kara ırmak” adını vermeleri pek mümkün görünmemektedir (Hacilayev 70: 17- 18; Mokayev 76: 91; Aliyev 91: 48-49).

Karaçay kelimesinin kökeni hakkında en ciddi ve genel olarak kabul edilen görüş; Karaçay kelimesinin, Karaçaylıların efsanevi lideri “Karça”nın adından hatıra kaldığı görüşüdür. Buna göre; Karaçaylıların efsanevi kurucu atası “Karça”nın adı başlangıçta

“Karaca” veya “Karaça” şeklindeydi. Karaçaylıların komşuları olan Kabardey Çerkesleri, “Karaça’nın halkını ve yurdunu” ifade etmek için “Karaça” sözüne, Kabardey dilindeki “-ey” nisbet ve izafet edatını ekleyerek “Karaşa-ey” sözünü kullandılar. Daha sonra da, Karaçaylılar kendileri için Kabardeylerin kullandıkları “Karaşey” şeklindeki kavim adını “Karaçay” şekline çevirmişlerdir (Aslanbek 52: 7; Bala 93: 218; Nevruz 94: 47).

Yukarıdaki bütün bu görüşlerden farklı olarak ben “Karça” adının aslının “Karçıga” şeklinde olduğunu düşünmekteyim. Kıpçak Türkçesine ait bir kelime olan “Karçıga” sözü, kartalgillerden bir tür yırtıcı kuş olan “aladoğan, atmaca, laçın” anlamına gelmekte ve “Codex Cumanicus”ta “Karçıga” ve “Karçaga” şeklinde geçmektedir (Grönbech 92: 90). Yine bu kelime Tatar ve Kırgız Türkçesinde “Karçıga”, Kazak Türkçesinde “Karşıga”, Başkurt Türkçesinde “Karsıga” ve nihayet Karaçay-Malkar Türkçesinde “Kartçıga” şeklinde geçmekte ve “aladoğan, atmaca, laçın” anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi “şahin, kartal, doğan” gibi yırtıcı kuşların adları, Türklerde erkek adı olarak çokça kullanılmaktadır. “Karçıga” kuşunun adı da Kıpçak Türklerinde oldukça sık kullanılan erkek adlarından biridir. Sözelimi, bugün de Kazak Türklerinde “Karşıga” adı çok sık kullanılan bir erkek adıdır. Bana göre, Karaçaylıların efsanevi kurucu atası “Karça”nın adı da, başlangıçta “Karçıga” şeklindeydi. XIX. yüzyıl başlarında, Kafkasya’da bulunan J. Klaproth, Kabardey Çerkeslerinin, Karaçaylılara “Karçaga Kuşa” adını verdiklerini söylemektedir. Yani, Kabardeylerin “Karçaga Kuşa” dedikleri söz, “Karçaga’nın Dağlıları” anlamına gelmektedir ki, bana göre buradaki “Karçaga” sözüyle “Karça” kastedilmektedir.

Kıpçak kökenli “Karça” adlı beyin Karaçaylıların tarihinde ayrı bir önemi vardır. Bilhassa Moğolların 1222 ve Timur’un 1395 yıllarındaki Kafkasya’yı istilaları sebebiyle Karaçaylılar büyük kayıplar vermişlerdir. Halkın büyük bir kısmı dağlara kaçmış, bir kısmı da komşu Kafkas kabilelerine sığınmışlardır. Uzun zaman bu şekilde yaşayan Karaçaylılar, XVI. yüzyıl sonlarında Kıpçak kökenli Karça’nın Kafkasya’ya gelmesiyle birlikte yeniden toparlanmaya başlamışlar ve Karça’nın çevresinde yeniden birleşmişlerdir. Bu dönemde Karça bir “çekim kuvveti” olmuştur. Karça’nın bilhassa da Kabardey prenslerine karşı verdiği başarılı mücadeleleri dolayısıyla bütün Kafkasya’da nam salması, dağmık ve küçük birlikler hâlinde yaşayan Türk kabilelerinin kendi çevresinde birleşmesini sağlamıştır. Karça da üstün teşkilatçılık yeteneğiyle bu kabileleri birleştirmiş ve onların Kıpçak karakterini almalarında en büyük rolü oynamış, Karaçaylıların etnik oluşum sürecinde son noktayı koymuştur.

Kafkasya’da Bulgarların İzleri

Bulgar Türklerinin Kafkasya’daki komşu kavimlere dil bakımından da büyük tesirler yaptığı anlaşılmaktadır. Z. Gombocz ve M. Poppe’nin Macar dili araştırmalarından,

Kafkasya’da Koban Irmağı civarında yaşayan Macarların kendileriyle komşu olarak aynı bölgede yaşayan Bulgar Türklerinden birçok kelime aldıkları tespit edilmiştir. Bu kelimeler son derece gelişmiş hayvan ıslahı, ziraat kültürü, devlet ve sosyal teşkilatıyla ilgilidir. Bu kelimelerden anlaşıldığına göre Bulgar Türkleri çok eski çağlardan beri hayvancılık, ziraat, sanat ve ticaretle uğraşıyorlardı (Kurat 93: 782; Feher 84: 2-3; Feher 86: 10). Bulgar Türklerinden Macar diline geçen bu kelimelerin birçoğu Karaçay-Malkar Türkçesinde hâlen yaşamaktadır (Hacilayev 70: 150-151; Rona-Tas 81: 121-126). Fakat Kafkasya Bulgar Türklerinin dil mirasını yalnız Macar, Çuvaş ve Karaçay-Malkar dillerinde aramamak lazımdır. Bulgar Türkleri aynı zamanda bugünkü Çerkes (Adige) ve Oset gibi Kafkasyalı kavimlerin etnik yapısını (bilhassa üst tabakayı) oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Oset bilim adamı V.İ. Abayev, Oset dilinde eski Türkçe kökenli sözlerin oldukça fazla olduğunu söylemektedir (Biciyev 93: 259).

Çerkes dilindeki bazı kelimelerin de Bulgar Türkçesine aitliği ortaya çıkmıştır. Söz gelimi, Hazarların tarihî Sarkel şehrinde bulunan bir yazıtta “dag” (yağ) sözü geçmektedir. Bulgar Türkçesine ait olduğu anlaşılan “dag” (yağ) kelimesi, Kabardey Çerkes diline “dage” (yağ) şeklinde devam etmektedir. Yine, Çerkes (Adige) dilindeki “kamıl” (kamış, kaval) sözü ise (kamıl>kamış) Lir Türkçesi özelliği göstermekte olup yine Bulgar Türkçesinden geçmiştir (Bayçorov 89: 58).

Bulgar Türklerinin dini doğal olarak akraba Türk kavimlerin dinine çok yakın idi. “Tañra” (Teñri~Tanrı) dedikleri semavi bir varlığa inanıyorlardı. Ayrıca birtakım kaya ve taşların kutsal olduğuna ve onlardan şifa bulduklarına inanıyorlardı. Bulgarların tesirinde kalan Macarlar da birtakım kutsal saydıkları taşları takdis ederlerdi (Beşevliyev 45: 218; Feher 84: 80; Feher 86: 20-21). Bulgarlarda ağaçlar da kutsal sayılırdı. Bilhassa meşe ağaçları kutsal idi. Bulgarların “Şan Kızı Destanı”nda bu kutsal ağaç motifi karşımıza “Boy Terek” şeklinde çıkmaktadır (Nurettinov 91: XXXIII). “Tañra” (Tanrı), Karaçay-Malkar Türklerinin eski inançlarında en ulu tanrı olarak “Teyri” şeklinde geçmektedir. Ayrıca, “Teyri” sözü, aynen Kök-Türklerde olduğu gibi, “gök” anlamına da gelmektedir. Karaçay-Malkar Türkleri de Bulgarlar gibi; “Bayrım-taş”, “Totur-taş”, “Cañnız Terek” ve “Ravbazi” vs. adını verdikleri birtakım taş ve ağaçları kutsal sayarlar ve bunlarla ilgili törenler yaparlardı (Malkonduyev 90: 15-16). Bulgar Türklerinin muhtelif zaman ve yerlerde, özellikle de Kafkasya’daki komşu kavimlerin kültürüne büyük tesirleri olmuştur. On yedi yıl boyunca, Bulgar Türklerinin dil, kültür ve arkeolojisi üzerine çalışan Macar Türkolog G. Feher, Bulgar Türklerinin elbise kültürünün Kafkas millî kıyafetlerinin temelini oluşturduğu ifade etmektedir:

“Bulgar Türkleri, dış elbise olarak dizden aşağı kadar uzanan bir kaftan giyiyorlardı. Kaftanın yukarı kısmı ve yeneri vücuda yapışık, alt

kısmı ise geniş ve iki parçadan ibaretti. Kaftanın ön tarafı kordonlarla düğmelenirdi. Altına kısa ceket (gömlek), pantolon ve çizme giyiyorlardı. Ayrıca abaları (yamçı) da vardı. Kötü havalarda silahları örter ve yayın ıslanmasına mâni olurdu. Bulgar Türkleri iki tür başlık kullanıyorlardı. Birincisi tepesi sivri ve deriden yapılmış başlıktır. İkincisi, soyluların giydiği, yuvarlak ve kenarı körüklü kalpak idi. Bulgar Türklerinin kadınlarının elbiseleri de erkeklerinkine benziyordu. Evli kadınların saçı bir baş örtüsü ile kapalı idi. Bunun üstünde süslü bir kalpak taşırlar veya aynı örtüyü bir kalpak şekline sokarlardı” (Feher 84: 84-85; Feher 86: 41).

Bulgar Türkleri mimaride, eski dönem Roma ve Bizans kaynaklı inşaat malzemesi olan tuğla ve moloz çakıl yerine, ağır ve kocaman blok taşlar kullanıyorlardı. G. Feher’e göre, Bulgarların bu mimari yapı stili Sasani-İran etkisini taşımaktadır. Bununla birlikte, Bulgar Türkleri taş yontuculuğunda ve taş duvar inşa etmedeki ustalıklarıyla çok meşhur idiler (Kafesoğlu 85: 52-53; Feher 86: 34). Karaçay’daki Humara şehrinin inşasına bakılarak Bulgar Türklerinin taş yapı mimarlığının ustaları olduğu anlaşılmaktadır. Onların bu taş yapı inşaatı ustalıkları, özellikle Çerek vadisinde yaşayan Malkarlarda devam etmiştir. Çerek vadisinde yaşayan Malkarlar için söylenen “Hunaçı Malkarlıla” (Duvarcı/Taşduvar ustası Malkarlılar) şeklindeki yakıştırma Bulgar Türklerinden miras kalmış olmalıdır (Miziyev 94: 59-60).

Bulgarlar “ağul” (avul) adını verdikleri müstahkem şehirlerde otururlardı. Kafkasya’daki Bulgarlar da müstahkem şehirlerde yaşıyorlardı. Bunun en güzel örneği de, Karaçay’daki eski “Humara” müstahkem şehridir. Bulgar Türklerinden kalmış olan eski Humara şehri 20 hektardan fazla bir alanı kapsamaktadır. Humara şehri eskiden çevresi blok taş duvarlarla çevrili ve dokuz kulesi olan bir müstahkem şehir idi (Bayçorov 89: 166-167).

S. Y. Bayçora, W. Barthold’dan naklen, X. yüzyılda Gardizî’nin notlarında “Hazarların ülkesinde halkın kutsal bir ağaca tapındığı ‘Humara’ adlı bir şehir vardır” şeklinde ifadelerin olduğunu söylemektedir. Fakat ben, Gardizî’nin Türk ülkeleriyle ilgili notlarında böyle bir kayda rastlayamadım. Ancak, Mesudî’nin notlarında, Hazar Denizi yakınlarında ve İtil Irmağı’na bir saat uzaklıkta “Hum” adlı bir şehir adı geçmektedir (Şeşen 85: 51). Fakat bunun Karaçay’daki Bulgarlardan kalma eski Humara şehri olması mümkün değildir.

Eldeki arkeolojik verilerden, eski Humara şehrinin, Kafkasya Bulgarlarının ve Hazar Hakanlığı’nın askerî, siyasi, kültür ve iktisadi merkezlerinden biri olduğu

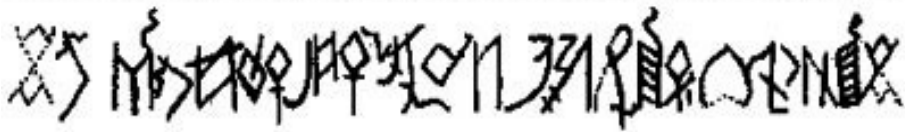
anlaşılmaktadır. Humara müstahkem şehrinin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Konuyla ilgili arkeologlar da kesin bir tarih söyleyememekte, sadece Humara şehri kalıntılarının VIII-X. yüzyıldan daha geç bir döneme ait olamayacağını ifade etmektedirler.

Humara Şehri Kalıntıları

Hâlbuki, bazı arkeolojik buluntulardan, Humara şehrinin VIII-X. yüzyıldan önceki dönemlerde inşa edildiğine dair birtakım izlere rastlanmaktadır. Sözgelimi, Humara’da yapılan kazılarda, değişik konut türleri bulunmuştur. Bunların bir kısmı taştan inşa edilen evler, bir kısmı göçebe çadırları, bir kısmı da yer altı evlerdir. Yine, çok farklı mezar türleri de bulunmuştur. Fakat bu mezarların tümünün tabanına keçe serilmiş olduğu saptanmıştır. Bilindiği gibi, bu tür defin geleneği göçebe kavimlerin kültürüne aittir (Miziyev 94: 58-59).

Bundan başka, Bulgar Türkleri, iklim şartlarının icabı olarak, kalın ağaç kütüklerini üst üste koymak suretiyle evler inşa ederlerdi. Bulgar Türklerinin köy veya şehirleri

ekseriyetle orman ve nehir kenarında idi (Kurat 92: 185). Bulgar Türklerinin bu tip evleri de Karaçaylıların kültüründe korunmuştur. Karaçaylıların en eski ev tipi “töññertge” adı verilen, kalın ağaç kütüklerini üst üste koymak suretiyle inşa edilen evlerdir. Bu tip evler Kuzey Kafkasya’da yalnız Karaçaylılarda vardır.

1960-1962 yıllarında, Karaçay’daki eski Humara şehri kazı çalışmaları sırasında runik karakterde yazılı taşlar bulunmuştur. İlk olarak 1962 yılında A. M. Şçerbak bu yazıtların, Don ve Talas kitabeleriyle olan benzerliğini açıklayarak, Humara yazıtlarının Batı Türklerine ait özel bir runik alfabeye yazılmış olduğunu ileri sürmüştür.

1963 yılında V. A. Kuznetsov ise Humara yazıtlarının, Kuzey Kafkasya’da geniş bir alana yayılmış olan eski Yunan kitabelerinden çok farklı bir dil ve yazı sistemiyle yazılmış olduğunu ve bu yazıtların Orhon-Yenisey yazıtlarıyla büyük benzerlik gösterdiğini söylemiş, Humara kitabelerinin şüphe bırakmayacak şekilde eski Türk runik yazısı olduğunu ileri sürmüştür.

Böylece bu iki bilim adamının çabalarıyla, Humara yazıtlarının varlığı dünya bilim âlemine duyurulmuştur. Daha sonra Humara yazıtlarına ilgi artmış, çok sayıda bilim adamı bu yazıtları çözmeye çalışmalarına başlamışlardır.

G. F. Turçaninov, Humara yazıtlarının Çerkes veya Osetlerin atalarından kalmış olabileceğini ileri sürmüş, fakat onun bu yazıtları Çerkes ve Oset dilleriyle çözmeye çalışmalarının tümü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. M. A. Habiç ise bu yazıtlardan birkaçını başarılı bir şekilde çözmüş ve bunların Türk dilli Alanlara ait olduğunu ileri sürmüştür.

Nihayet S. Y. Bayçora, yıllarca sürdürdüğü çalışmalarıyla, Karaçay-Malkar topraklarında bulunan; Humara, Arhız, Sutul, Ahmat-Kaya, İnal, Gınakızı, Temirtüz, Sarıtüz, Tokmak-Kaya, Ishavat, Ullu-Dorbunla, Kalej, Teşikle, Bitikle, Ak-Kaya bölgeleri ile yine Kafkasya’da Koban ve Terek ırmakları arasında geniş bir alanda yayılmış olan yazıtlardan 74 tanesini çözerek bütün bu yazıtların Bulgar Türklerine ait olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur. Arkeolog H. H. Bici de bu yazıtların Bulgar Türklerine aitliğini kabul etmiştir (Bayçorov 89: 8-9, 20-24, 32-33, 310). S. Y. Bayçora’nın vardığı sonuca göre, Humara ve Kuzey Kafkasya’nın birçok bölgesinde bulunan yazılı taşlarda kullanılan dilden, Kafkasya Bulgarlarının “d, c, dz, ara/ortak” olmak üzere dört şivede konuştukları anlaşılmaktadır. Hasavut bölgesindeki bazı yazıtlar ise iki ayrı Türk lehçesi ve iki ayrı alfabeye kazanmıştır. Bunların birincisi Kafkasya Bulgar Türklerine, ikincisi ise eski Uygur Türklerine aittir (Bayçorov 89: 28, 277, 281).

S. Y. Bayçora, Kafkasya Bulgar yazıtları alfabesi ile Tuna Bulgar, İtil-Don, Sekel, Orhon-Yenisey yazıtlarında kullanılan alfabelerin karşılaştırmalı çizelgesini

hazırlamıştır (Bayçorov 89: 90-91). Bu çizelgede, Kafkasya Bulgar yazıtlarında kullanılan alfabenin diğerlerine çok benzediği, hatta harflerin çoğunluğunun birbirlerinin aynısı olduğu görülmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda tefferruatlı bir şekilde açıklandığı üzere, Bulgarların, Makedonyalı İskender'in Horasan taraflarını işgalinden önce Horasan'da yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bulgarların Horasan bölgesinden Kafkasya gelmeleri, Sakaların MÖ VII. yüzyılda Hazar denizinin kuzeyinden ve güneyinden olmak üzere iki koldan gerçekleştirdiği göçler kanalıyla olmuştur. Bulgarlar, Saka birliğine dâhil olarak kuzey yönünden İtil Irmağı dolaylarında, güney yönünden de İran-Azerbaycan yoluyla Dağıstan'da gelmişlerdir. Hazar Denizi'nin kuzey ve güneyinden gelen Bulgarların birleşme noktası ise Azak Denizi ile Koban Irmağı arasında kalan Kuzeybatı Kafkasya bölgesidir. Buradan da Bulgarların, Hunlardan çok daha önce Kafkasya'ya gelerek yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Türkoloji bilimiyle uğraşan birçok bilim adamı Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumunda Bulgarların çok büyük bir pay sahibi olduğunu, hatta bazı bilim adamları da Karaçay-Malkarluların doğrudan Bulgarların devamı olduğunu kabul etmektedir.

Kuzey Kafkasya'da, Karaçay-Malkar Türklerinin en yakın komşuları olan Gürcü-Svanların eskiden Malkarlılara "Sabir" ve Karaçaylılara da "Savar" adını vermeleri, başka bir veriye gerek kalmaksızın, Karaçay-Malkar Türklerinin Sabirlerle olan etnik bağlantısını yeterince açıklamaktadır (Lavrov 78: 21; Miziyevev 91: 135). Biz de bütün bu görüşlerle aynı istikamette, bu çalışmamızda Bulgarlar ile onların kardeşleri Sabir Hunlarının Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumundaki izlerini tespit etmeye çalıştık. Eldeki verilerden de Karaçay-Malkarluların Kafkasya'daki geçmişinin binlerce yıl geriye uzandığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Abayev, Misost, *Balkariya*, Nalçik, 1992.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) Göre Avrupa Hunları*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995.
- Alekseyeva, E. P., *Karaçayevtsı i Balkartı-Drevniy Narod Kavkaza*, Moskova, 1993.
- Aliyev, Umar, *Karaçay*, Çerkessk, 1991.
- Artamonov, M. İ., *İstoriya Hazar*, Leningrad, 1962.
- Aslanbek, Mahmut, *Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası*, Çankaya Matbaası, Ankara, 1952.
- Bala, Mirza, *Karaçay ve Malkarlar*, İ.A, C.6, İstanbul, 1993.
- Baştav, Şerif, *Sabir Türkleri*, Belleten, V/17-18, Ankara, 1941.

- Bayçorov, S. Y., *Drevniye-Türkskie Pamyatniki Evropı*, Stavropol, 1989.
- Beşevliyeve, V., "Proto-Bulgar Dini", Çeviren: T. Acaroğlu, *Belleten*, IX/34, Ankara, 1945.
- Biciyev, H. H., *Türki Severnogo Kavkaza*, Çerkessk, 1993.
- Czegledy, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Çeviren: Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul, 1998.
- Durmuş, İlhami, *İskitler-Sakalar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1993.
- Feher, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1984.
- Feher, Geza, *Bulgar Türkleri-Macarlar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü*, TKAE Yayınları, Ankara, 1986.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çeviren: Dr. M. Reşat Uzmen, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1993.
- Gumilev, L. N., *Eski Türkler*, Çeviren: Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Gumilev, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çeviren: Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Cilt-I, Karacan Yayınları, 1981.
- Hacilayev, H. M. İ., *Oçerki Karaçayevu i Balkarskoy Leksikologii*, Çerkessk, 1970.
- Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç-19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, OTDÜ Yayını, 1985.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, TKAE Yayınları, Ankara, 1985.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kahovskiy, V. F., *Proishojdeniye Çuvaşskogo Naroda*, Çeboksarı, 1965.
- Karatay, Osman, *Hırvat Ulusunun Oluşumu*, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, "Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre Kars'ın Anı (Arpaçayı boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan/Kalbaş Hanedanı", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1972.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, "Dede-Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1980.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Kosok, Pşimaho, *Kuzey Kafkasya-Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1960.
- Koşay, Hamit Zübeyr, *Bulgar Türklerinin Eski Tarihi*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1932.
- Koşay, Hamit Zübeyr, "İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei (Ethno-Genезisi)", *Dergi*, Sayı: 4, 1956.
- Kudaşev, V. N., *İstoriçeskie Svedeniya o Kabardinskom Narode*, Nalçik, 1991.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

- Kurat, Akdes Nimet, *Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Cilt I, TKAE Yayınları, 1992.
- Kurat, Akdes Nimet, Bulgar, *İ.A.*, C.2, İstanbul, 1993.
- Lavrov, L. İ., *Karaçayevtsi-İstoriko-Etnografıçeskiy Oçerk*, Çerkessk, 1978.
- Laypanlanı, Kaziy, “Karaçaylıla Kimledile”, *Karaçay Gazetesi*, Sayı: 131-132, 2. sayfalar, Çerkessk, 1992.
- Malkonduyev, H. H., *Drevnyaya Pesennaya Kultura Balkartsev i Karaçayevtsev*, Nalçik, 1990.
- Mızıulu, İsmail, *Merkezi Gafgazın Etnik Tarihinin Köklerine Doğru*, Çevirenler: Prof. Dr. Süleyman Eliyarlı, Doç. Dr. Mehman Abdulla, TDAV Yayınları, İstanbul, 1993.
- Mızıulu, İsmail, Skifla bla Karaçay-Malkarlıla, *Mingitav Dergisi*, Sayı:6, Nalçik, 1994.
- Mızıulu, İsmail, Tarih Halknı Baylıgıdı, *Mingitav Dergisi*, Sayı: 4, Nalçik, 1994.
- Miller, M., “Balkar Türklerinin Asılları Meselesi Etrafında”, *Dergi*, Sayı: 30, Münih, 1962.
- Miller, V. F., *Osetinskie Etüdi*, Cilt-III, Moskova, 1887.
- Miller, V.-Kovalevskiy, M, *V Gorskikh Obşçestvah Kabardı. Predanie o Proishojdenii Balkarskih Feodalov (Tavbiyev)*, Vestnik Evropı, Kn: IV, Aprel, 1884.
- Miziyev, İ. M., *Oçerki İstorii i Kulturi Balkarii i Karaçaya XIII-XVIII vv*, Nalçik, 1991.
- Miziyev, İ. M., *İstoriya Karaçayevı-Balkarskogo Naroda s Drevneyşih Vremen Do Prisoedineniya k Rossi*, Nalçik, 1994.
- Mokayev, A., *Malkarnı Çaşav Tarihundan*, Şuyohluk, No: 3, Nalçik, 1976.
- Momsen, T., *Ueber den Chronographen von Jahre 354*; Abhandlungen der phil; Hist. Classe der kais; Saechischen Geselshaft der Wissenschaften, I, Leipzig, 1850.
- Nemeth, Gyula, *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila*, Çeviren: Tarık Demirkan, YKY, İstanbul, 1996.
- Nevruz, Yılmaz, “Karaçay-Malkarlıları Tamırlarını Üsünden”, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, Sayı: 1, Eskişehir, 1994.
- Noghumuka, Şora B., *Çerkes Tarihi*, Çeviren: Vasfi Güsar, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.
- Nurettinov, Ferhat A.. (Ed.), *Mikail Baştı İbn Şams Tebir'in Şan Kızı Destanı*, Çeviren: Avidan Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çeviren: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Patkanov, K., “İz Novogo Spiska “Geografii” Pripisayvaemoy Moyseyu Horenskomu”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshteniya*, CCXXVI, 1883.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE Yayınları, Ankara, 1993.
- Rona-Tas, A., “The Character of Hungarian-Bulgaro-Turkic Relations”, *Studia Turco-Hungarica*, Tomus V, Budapest, 1981.

Skryinskaya, E. Ç., *Yordan-O Proishojdenii i Deyaniyah Getov*, Moskova, 1960.

Şamanlanı, İbrahim, *Koban Başında-Tarih Haparla*, Çerkessk, 1987.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE Yayınları, Ankara, 1985.

Tekin, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yayınları, Ankara, 1987.

Togan, Zeki Velidi, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

Togan, Zeki Velidi, Hazar, İ.A, Cilt V/I, İstanbul, 1977.

Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.